

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються головні напрями та етапи розвитку природоохоронної діяльності органів земського самоврядування протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Викладений матеріал розкриває соціально-економічний контекст становлення та розвитку земського екологічного руху в Російській імперії, його загальні риси та регіональні особливості, вплив на динаміку формування індустріального суспільства.

Ключові слова: органи земського самоврядування, земський екологічний рух, природоохоронна діяльність, лісорозведення та лісоохорона, індустріалізація.

В статье исследуются главные направления и этапы развития природоохранной деятельности органов земского самоуправления на протяжении второй половины ХІХ - начала ХХ веков. Изложенный материал раскрывает социально-экономические условия становления и развития земского экологического движения в Российской империи, его общие черты и региональные особенности, влияние на динамику формирования индустриального общества.

Ключевые слова: органы земского самоуправления, земское экологическое движение, природоохранная деятельность, лесоразведение и лесоохорона, индустриализация.

The main trends and stages of the development of the nature-oriented activities of the bodies of Zemsk self-government during the 2nd part of the ХІХ and the beginning of the ХХ centuries are examined. The given material shows the social-economic conditions of the formation and development of the Zemsk ecological movement in the Russian Empire, its common features and regional peculiarities, the influence on the dynamic of the formation of the industrial society.

Key words: bodies of the Zemsk self-government, Zemsk ecological movement, nature-oriented activity, forest cultivation and forest protection, industrialization.

Постановка проблеми визначається тим, що в умовах індустріалізації Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. стало очевидним, що типовою, характерною й постійною причиною забруднення навколишнього середовища стає діяльність людини. Саме в цей час на формування екологічної політики уряду Російської імперії значно впливав земський досвід природоохоронної діяльності. В багатьох губерніях проходило становлення земського самоврядування, напрацювання ним основних методів природоохоронної діяльності, визначення пріоритетів діяльності у сфері екології, втілення в життя різноманітних природоохоронних проєктів. Поступово склалася певна система земської природоохоронної діяльності, регіональна екологічна політика місцевого самоврядування, система охорони лісів й обмеження мисливства, система раціонального лісовикористання, почала формуватися мережа особливо охоронюваних природних територій. Незважаючи на те, що в дорядянській Україні та Росії зміцнювалися підвалини й поширювалася приватна власність на природні ресурси, земська природоохоронна діяльність, що відбувалася в інтересах всього суспільства, досить прихильно сприймалася населенням країни. Актуальність теми дослідження визначається недосконалістю розробки цих проблем в українській історичній науці. Отже, дослідження історії становлення та розвитку земського екологічного руху в Російській імперії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишається актуальним і сьогодні представляє науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Суттєвий внесок у наукову розробку історії становлення та розвитку земського екологічного руху в Російській імперії зробили такі дослідники як В.П.Безобразов [1], В.Е.Борейко [2], А.В.Винаградов [3], Г.А.Герасименко [5] та інші. В їх роботах розглянуті лише окремі аспекти розвитку природоохоронної діяльності органів земського самоврядування протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а спеціальної праці, яка б охоплювала всі аспекти історичного розвитку земського екологічного руху в Російській імперії ні в українській, ні в зарубіжній історіографії поки що немає. Ця обставина стала однією із головних причин вибору авторкою теми для свого дослідження, а також визначила мету і основні завдання статті.

Мета статті полягає у реконструкції основних напрямів та етапів історичного розвитку природоохоронної діяльності органів земського самоврядування Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; у комплексному дослідженні еволюції земського екологічного руху в Російській імперії; в доведенні значного впливу земського екологічного руху на динаміку формування індустріального суспільства в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. В другій половині XIX – на початку XX ст. земські установи стали важливою ланкою державної системи Російської імперії, яка зробила серйозний внесок у становлення і розвиток екологічного руху. В країні набирала оберти індустріалізація, швидкими темпами будувалися промислові підприємства, залізниці, розорювалися нові землі, освоювалися нові території. Як правило, ці процеси в народному господарстві відбувалися без урахування їх негативного впливу на навколишнє природне середовище, що обумовило появу екологічних проблем у цілому ряді регіонів Росії. За цих умов у другій половині XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, як і в інших країнах Європи, швидко зростав інтерес суспільства до природоохоронних проблем. Зокрема, у 1905 р. Московське товариство випробувачів природи випустило постанову про необхідність збереження пам'ятників природи. В 1912 р. при Російському географічному товаристві була створена постійна природоохоронна комісія під головуванням О.С.Єрмолова [4, с.62]. У 1888 р. в Російській імперії було прийнято «Положення про заощадження лісів», що забороняло суцільні вирубування лісів й установило категорії захисних територій. У 1909 р. була створена постійна природоохоронна комісія Російського географічного товариства. В 1913-1914 роках у Харкові відбулася одна з перших у світі виставка охорони природи, що стала популяризатором природоохоронних ідей. В 1916 р. були засновані перші державні заповідники [4, с.65-68].

Становлення в Російській імперії земств як органів місцевого самоврядування в цих історичних умовах об'єктивно поставили їх перед необхідністю вирішення не лише соціально-господарських та гуманітарних завдань, але й значного кола природоохоронних проблем, які ще більш чітко визначилися після проведення в країні ліберальних реформ 1860-1870-х років. Уже на початку 1870-х років при земських губернських та повітових управах почали створювати комісії з навколишнього середовища, а екологічні питання стали одними з найбільш важливих у переліку земських пріоритетів. Становлення й розвиток земського екологічного руху в Російській імперії проходили складно і суперечливо, про що свідчать численні документи. Можна виділити такі етапи у формуванні й розвитку природоохоронної діяльності земств: 1) 1864-1888 роки; 2) 1888-1914 роки; 3) 1914-1917 роки.

В умовах індустріалізації Російській імперії ті завдання, які ставилися земствам за Положенням 1864 р., на практиці виглядали зовсім в іншому ракурсі. Необхідно було переглянути підходи до їх вирішення, по-новому подивитися на реальні можливості, якими були наділені земства для реалізації своїх планів. При цьому не можна не враховувати того чинника, що значне коло природоохоронної проблем земствам доводилося вирішувати не маючи належного досвіду. Тому на початковому етапі становлення земського екологічного руху йому були притаманні численні починання у природоохоронній сфері та їх часта незавершеність. Проте, саме завдяки активності земського екологічного руху, вже до початку 1870-х років у багатьох губерніях Російської імперії посилилася тенденція комплексного підходу до охорони природи й використання місцевих природних ресурсів [11, с.26-30].

Важливим фактом в історії становлення та розвитку земського екологічного руху другої половини XIX - початку XX ст. стало те, що в ньому активну участь брали в основному представники земської інтелігенції, наукової та педагогічної еліти, які були виховані в університетах на кращих зразках європейських екологічних цінностей. Вони мали високий духовно-моральний потенціал, який часто визначав як їх професійну, так й суспільну діяльність. Вони вели пропаганду екологічних знань, брали участь у розробці природоохоронного законодавства країни, сприяли створенню товариств з охорони природи, різноманітних земських природоохоронних комітетів і комісій, у тому числі губернських лісоохоронних комітетів, що стали створюватися з 1888 р. У різних губерніях Російської імперії значний внесок у розвиток земського екологічного руху зробили такі земські діячі та вчені як П.Г.Смидович, Ф.М.Петров, В.М.Макаров, Г.О.Кожеников, Б.М.Житков, С.І.Огнев, Г.П.Дементьев та ін. [6, с.83-85].

Особливий інтерес до питань охорони навколишнього середовища в російському суспільстві виник на початку 1870-х років. Саме у цей час почалося суттєве вдосконалення природоохоронного законодавства, спрямованого на збереження лісових і водних ресурсів, розроблялися нормативи якості водного і повітряного середовища, вживалися заходи з охорони здоров'я населення. Для органів земського самоврядування важливою рисою цього періоду стало створення постійного екологічного моніторингу, цілеспрямоване вивчення соціально-економічних аспектів проблеми охорони навколишнього середовища й раціонального природокористування, а також пошуки джерел фінансування основних природоохоронних проектів: санітарної очистки і прибирання територій; санітарної інспекції місцевих дрібних промислових виробництв, охорони лісів від самовільних

порубок і пожеж; посадки нових лісів; охорони річок і озер, осушення боліт, моніторингу та охорони атмосферного повітря; боротьби із сипучими пісками; боротьби з виникненням ярів; захисту ґрунтів від ерозії; розвитку екологічного будівництва; розвитку екологічної просвіти; організації природоохоронної пропаганди тощо. Наприклад, лише земськими закладами Воронізької губернії протягом 1865-1914 років було прийнято 268 рішень, постанов, розпоряджень голів земських управ, які були присвячені проблемам природокористування й охорони природи. Ці рішення значною мірою були спрямовані на подолання наслідків хижацького використання природних ресурсів в окремих регіонах цієї губернії [6, с.126].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в усіх без винятку земських губерніях Російської імперії органи земського самоврядування працювали над створенням та реалізацією планів боротьби з ерозією та дефляцією ґрунтів й охорони чорноземів. Цей напрям земського екологічного руху включав боротьбу з утворенням ярів і балок; проведення заходів щодо захисту ґрунтів від змиву; розвиток захисного лісорозведення та створення лісосмуг; регулювання співвідношення площі ріллі, лугів та лісів; захист від рухливих пісків тощо. Основні зусилля російські земства зосередили на посиленій праці зі створення захисних насаджень у степових та малолісних районах, а особливо на розведенні лісонасаджень на рухливих пісках. Ентузіасти земської природоохоронної практики та лісівники глибоко усвідомлювали, що тільки вдало вирощений здужає вітрову й водну ерозією на землях, що інтенсивно й довгостроково використовувалися у сільськогосподарському виробництві. Високих показників розведення захисних лісонасаджень в умовах рухливих пісків та збіднілих ґрунтах степових просторів досягли земства Астраханської, Оренбурзької, Ставропольської та багатьох інших губерній [9, с.120-125]. Саме завдяки земствам цих губерній Росія не без підстав вважається батьківщиною степового лісорозведення.

До початку 1900-х років земські заклади Росії мала вже значний досвід захисного лісорозведення у степових регіонах. Однак ця велика справа тривалий час не мала надійних наукових основ. Земства шляхом великих витрат сил і засобів прагнули на практиці знайти найбільш раціональні способи посадок дерев та кущів, переборюючи численні перешкоди, які на кожному кроці створювала їм степова природа. Засновниками земського захисного лісорозведення в Російській імперії стали: І.Я.Данилевський, В.Я.Ломиковський, В.П.Скаржинський, І.Т.Ціпків, О.П.Бурков, М.М.Кирияков, В.Е.Графф, Ф.Х.Майер, О.О.Карієр, М.К.Генко, О.Т.Болотов та інші агрономи та лісівники. Так, теоретик степового лісорозведення О.Т.Болотов пропагував необхідність позазахисного лісорозведення, а земський діяч І.Т.Ціпків активно агітував за вирощування лісів навколо степових сіл. Проте до кінця XIX ст. земське захисне лісорозведення в посушливих регіонах продовжувало залишатися в системі науково-теоретичного пошуку й експериментування у сфері агротехніки насадження й вирощування дерев і кущів, що слугували для захисту від ерозії земель сільськогосподарського призначення [7, с.112-113].

Земський внесок у створення засобів боротьби з ерозією й дефляцією ґрунтів значно збільшився наприкінці XIX – початку XX ст. Ситуація істотно змінилася в 1889-1892 роках після створення урядом Російської імперії «піщано-яружних партій», якими були виявлені основні піщані масиви й глибокі яри в усіх губерніях і повітах країни. У штаті кожної з таких партій було по 3-4 лісівника й гідротехніка. До керівництва «піщано-яружними партіями» урядом були запрошені такі досвідчені й широко відомі вчені-лісоводи, як В.М.Борткевич, В.Я.Гурський, М.М.Пятницький, В.М.Степанів, В.В.Смиков та ін. Для координації робіт «піщано-яружних партій» у масштабах кількох губерній були організовані «піщано-яружні округи». Керівництво і працівники «піщано-яружних партій» з перших днів своєї роботи стали підтримувати тісні зв'язки з органами земського самоврядування та сільськими громадами. В багатьох земських губерніях Росії за короткий час, з 1892 по 1898 рік, було закладено 43 лісосмуги, більшість з яких не втратили свого значення й сьогодні. За допомогою земств «піщано-яружними партіями» закладалися захисні насадження по вододілах, уздовж берегів балок і ярів, на берегах глибоких ерозійних утворень і по руслах водотоків. Земські фахівці та працівники «піщано-яружних партій» зуміли не тільки розробити організаційні форми й технічні прийоми боротьби з ерозією ґрунтів та меліорацією пісків, але й організували створення регулярних рекомендацій з науково-виробничих робіт з лісомеліоративної справи, які друкувалися в спеціальних збірниках. Досягнуті успіхи по закріпленню ярів і рухливих пісків можна пояснити самовідданою роботою таких земських агролісомеліораторів як Ф.О.Аверьянов, С.С.Казаков, М.А.Орлов, Ф.І.Готшалк, В.Я.Гурський, В.М.Борткевич, В.О.Палецький, О.В.Костяєв, К.І.Костиков та ін. [8, с. 54-59].

Прикладом масштабного розвитку земського захисного лісорозведення може служити Орловська губернія, де в другій половині XIX – на початку XX ст. захисні лісосмуги становили

невід'ємну частину агротехнічного ландшафту багатьох сіл. Земські звіти свідчать, що захищені лісосмугами поля були більш урожайними за всіх погодних умов. Лісонасадження поліпшували клімат, охороняли ґрунт від ерозії й дефляції, зберігали ґрунтову вологу в посушливих районах, служили перешкодою холодним вітрам навколо садів, захищали посіви від суховіїв, підвищували продуктивність пасовищ і сінокісних угідь. Окрім того, вони захищали річки, озера та водоймища від замулення, прикривали шляхи й будівлі від сніжних наносів, захищали тварин від літньої спеки і зимового холоду. Штучні лісонасадження позитивно впливали не тільки на природу тієї ділянки, на якій ріс ліс, але й на прилеглій до нього території [8, с.31-36].

Всі губернські та повітові земські управи також досить уважно ставилися до питання щодо збереження лісів, тому що після скасування кріпосного права стан лісів різко погіршився. Ряд урядових постанов, що з'явилися в цей час, мали на меті нівелювати це явище: повсюдно була створена наймана лісова варта з лісників і об'їждчиків для охорони казенних лісів, обмежені права власників лісів на свавільне відчуження лісових земель і переведення їх в інші види користування, були виділені водоохоронні ліси. Земства також брали активну участь в охороні казенних та приватних лісів, проте особливу увагу приділяли охороні й раціональному використанню лісів, що належали селянським громадам. Як приклад турботи земств про охорону лісів можна навести постанови земських зборів Курської губернії від 30 липня 1871 р. «Про організацію лісового господарства». Згідно з постановою, всі лісові масиви ділилися на лісопромислові й лісокультурні [8, с.28-39].

Основними напрямками лісоохоронної діяльності земств протягом другої половини XIX – початку XX ст. були боротьба із самовільними порубками дерев та боротьба з лісовими пожежами. Саме самовільні селянські масові порубки повсюдно в Російській імперії завдавали лісам чималої шкоди. Основними причинами самовільних порубок були незабезпеченість лісовими матеріалами основних споживачів – селян, а також відсутність ефективної державної лісоохоронної системи. Земська система охорони лісів від самовільних порубок містила в собі послідовність дій - від запобігання самовільних порубок до виявлення правопорушників та їх покарання. Діяльність губернських і повітових земських управ по безкоштовному та пільговому забезпеченню сільського населення будівельними лісоматеріалами та дровами не змогла істотно знизити гостроту «питання лісоматеріалів». Після прийняття російським урядом 4 квітня 1888 р. «Положення про збереження лісів», у якому охорона лісів була проголошена державним завданням, природоохоронна діяльність земств значно активізувалася. Пошук нових підходів і критична оцінка досвіду перших десятиліть природоохоронної діяльності губернських та повітових земств сприяли тому, що наприкінці XIX – на початку XX ст. основну увагу при вивченні й вирішенні екологічних проблем земства стали приділяти соціально-економічним, політичним і нормативно-правовим аспектам проблеми. У природоохоронній роботі земств спостерігався підйом, розширилася науково-дослідна робота, почалася активна підготовка до прийняття нового закону про охорону лісів [10].

У 1905 році в Російській імперії був прийнятий новий «Лісовий статут», що містив 815 статей. Лісовий статут став важливим етапом у розвитку як лісового, так і в цілому природоохоронного законодавства Російської імперії. Однак він був громіздким і характеризувався дріб'язковою регламентацією. Протягом декількох років тривала серйозна робота над новим «Лісовим статутом». Він був прийнятий у 1913 р. й містив 481 статтю. При нерозвиненості й нестабільності судової системи та її перевантаженості, у тому числі й справами з порушення лісового законодавства, роль земського самоврядування у розгляді справ порушників Лісового статуту в адміністративному порядку значно зростала. Проте відсутність належної взаємодії між земством, лісовою адміністрацією та селянською громадою часто затягувало приведення судового рішення до виконання й навіть дозволяло селянам, які займалися самовільною порубкою лісу, уникнути відповідальності [12, с.29-35]. Одним із ключових етапів боротьби органів земського самоврядування із самовільними порубками було визначення ступеня винності порушника в адміністративному або судовому порядку, накладення стягнення, приведення рішення до виконання та відшкодування збитків. У своїй лісоохоронній роботі земські управи розглядали порядок накладення адміністративних стягнень на самовільних порубників, що були досить різними для різних губерній [12, с.131].

Проблема охорони лісів від пожеж, через свою масштабність, також була одним із провідних напрямків у лісоохоронній діяльності органів земського самоврядування. Причини лісових пожеж умовно можна поділити на дві великі групи: природні, незалежні від людини, і антропогенні, безпосередньо спровоковані господарською діяльністю місцевого населення. Найчастіше причинами лісових пожеж ставало необережне поводження селян із вогнем. Земства часто виділяли сільським

громадам спеціальну допомогу для формування «пожежного обозу» і придбання інструментів – багрів, лопат тощо, оплачувало роботу тих селян, які залучалися до гасіння пожежі. Як запобіжні заходи в багатьох губерніях і повітах земства використовували оранку та обкопування лісових ділянок, також заборонялося селянам заготовляти ліс в небезпечний для пожеж період, організовувалися санітарне очищення лісу та інші заходи [9, с.242-245].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Можна констатувати, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. земські установи зробили серйозний внесок у становлення і розвиток загальнодержавної системи екологічного руху в Російській імперії. Зусиллями органів земського самоврядування в багатьох земських губерніях Росії були досягнуті суттєві успіхи у сфері санітарної очистки і прибирання територій, організації водопостачання, збереження і раціонального використання природних багатств, організації охорони лісів від порубок і пожеж, охорони річок і озер, осушення боліт, моніторингу та охорони атмосферного повітря, боротьби з рухливими пісками і виникненням ярів, захисту ґрунтів від ерозії, розвитку екологічного будівництва, екологічної просвіти і природоохоронної пропаганди. Інтенсивно розвивався санітарно-екологічний напрямок діяльності земств: поряд із санітарними бюро почали діяти губернські та повітові санітарні ради; стала видаватися санітарно-методична література; зусиллями земств були впроваджені посади санітарних лікарів, як у масштабі губерній, так і в межах повітів; організовувалися різноманітні соціально-санітарні заходи; набували поширення «народні читання» з проблем виробничо-побутової екології.

Не викликає сумніву, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. завдяки діяльності земств в Російській імперії бути істотно пом'якшені ті масштабні екологічні проблеми, які вже виникли перед людством. Через розвиток різноманітних природоохоронних програм органів земського самоврядування досить успішно реалізували екологічну ідеологію російського суспільства в умовах індустріальної епохи, коли земський чинник значно впливав на загальну динаміку модернізації Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление / В.П.Безобразов. – М.: Земство, 1874 – 52 с.
2. Борейко В.Е. Пути и методы природоохранной пропаганды / В.Е.Борейко – К., 1996. – 208 с.
3. Винаградов А.В. Летопись зеленого инакомыслия или история Российского общественного экологического движения / А.В.Винаградов // Использование и охрана природных ресурсов в России. – 2004. – №5. – С.130.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб.: Деп. ген. штаба, 1911. – 443 с.
5. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Г.А.Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
6. Ежегодник России 1912 г. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1913. – 412 с.
7. Журнал Сопещания о нуждах лесного хозяйства. – СПб.: Тип В.Киршбаума, 1890. – 125 с.
8. Журнал Сопещания о нуждах лесного хозяйства. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1905. – 76 с.
9. Журнал Сопещания о нуждах лесного хозяйства. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1914. – 272 с.
10. Крестьянское дело. – 1912. – №32. – 8 авг.
11. Сборник статистико-экономических сведений по России. – М.: Свободный труд, 1918. – 263 с.
12. Состояние лесного хозяйства России. – СПб.: Тип. Кушнерёва, 1911. – 328 с.